

А. С. Довгерт
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
завідувач кафедри міжнародного приватного права Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту приватного права і
підприємництва Національної академії правових наук України (м. Київ)

УДК 341.9 (477) “19–20”

СТАНОВЛЕННЯ НАУКИ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (остання чверть XIX ст. — початок XX ст.)

Зроблено спробу висвітлити історію розвитку науки міжнародного приватного права (МПрП) в Україні в період з 1870-х років по 1910-ті роки. Показано здобутки та особливості початкового етапу наукових досліджень з МПрП на теренах України.

Ключові слова: міжнародне приватне право, історія міжнародного приватного права, наука міжнародного приватного права.

Наукові дослідження з міжнародного приватного права (МПрП) на теренах України (у її сучасних кордонах) розпочалися порівняно недавно, лише в останній чверті XIX ст. Так як територія України до 1991 р. знаходилася у складі інших держав, то і доробки з МПрП, напрацьовані в наукових центрах на її території, можна, ймовірно, відносити до доктрини МПрП відповідно царської Росії, Австро-Угорщини чи СРСР. Навіть сьогодні, через 20 років після здобуття Україною незалежності, українські дослідження з МПрП ще не вийшли з традиційного наукового поля Росії. Між тим вже треба розпочинати власний літопис науки МПрП, коріння якої, безумовно, знаходяться у науковому ґрунті попередніх часів. З урахуванням вищесказаного, в історії становлення та розвитку науки МПрП в Україні можна виділити три великих етапи: початковий, радянський та сучасний.

Початковий етап (70-ті рр. XIX ст. — 1910-ті рр.) характеризується появою перших друкованих праць з МПрП на українських землях, які у той час були поділені між двома імперіями — Російською та Австро-Угорською. Дослідження питань МПрП відбувалося в університетських закладах Львова, Харкова, Києва, а пізніше — Одеси та Чернівців.

Другий, радянський, етап (1920-ті рр. — 1991 р.) пов'язаний з уповільненням розвитку доктрини МПрП в Україні, що пояснюється багатьма чинниками, зокрема перервою в науковому наступництві через революцію 1917 р. та громадянську війну, спланованою “периферійністю” наук “ідеологічного блоку” в радянських республіках, монополією зовнішньої торгівлі у Радянському Союзі, закритим від світу характером суспільства тощо. Відновлення досліджень у сфері МПрП завдяки зусиллям вчених Київського університету спостерігається лише в останні десятиліття існування радянської України.

Сучасний, третій, етап в історії вітчизняної науки МПрП починається з історичної події — утворення у 1991 р. незалежної держави Україна та її переходом на шлях ринкових економічних перетворень, внаслідок чого фізичні та юридичні особи стали активними учасниками міжнародних відносин. Держава Україна стрімко увійшла в уніфікований міжнародно-правовий простір, приєднавшись до важливих

міжнародних економічних угод та ставши членом впливових міжнародних організацій з уніфікації приватного права. Зазначені процеси стимулювали як розвиток наукових досліджень з МПрП, так і значне оновлення відповідної нормативної бази. Варто також відмітити, що у всіх юридичних вишах країни розпочалося викладання навчального курсу МПрП.

У цій статті містяться результати дослідження лише першого періоду (остання чверть XIX ст. — початок XX ст.), в якому відбувалося становлення науки МПрП на теренах України.

У дореволюційний період на юридичних факультетах університетів МПрП не входило до переліку навчальних предметів. Проте окремі його питання досліджувалися та викладалися студентам в межах таких навчальних дисциплін, як енциклопедія законодавства (сучасна назва — теорія права), цивільне право, загальнонародне право (сучасна назва — міжнародне право). Про це свідчать, наприклад, твори 1840–1860-х років проф. К. О. Неволіна (*“Энциклопедия законовѣдения”*) [1], проф. Н. К. Реннекампа (*“Очерки юридической энциклопедии”*) [2], В. А. Незабитовського (*“Учение публицистов о междоусударственном владении”*) [3].

У подальшому (з 1870-х рр. по 1910 рр.) саме вчені юристи-міжнародники (а не цивілісти, як у Росії) університетів Харкова, Києва та Одеси першими підійшли до системного наукового осмислення правових явищ, які на заході ще у 30-х роках XIX ст. було названо міжнародним приватним правом. Щодо цього згадані університети не відставали від решти російських шкіл, науковці яких почали включати питання МПрП до навчальної літератури з міжнародного права. Так, у Росії у 1873 р. міжнародне приватне право було висвітлено у конспекті лекцій з міжнародного права М. М. Капустіна [4]. Системний та широкий виклад МПрП дав Ф. Ф. Мартенс у другому томі своєї знаменитої праці *“Современное международное право цивилизованных народов”* (1883) [5].

На теренах України вже у 1875 р. проф. Харківського університету А. М. Стоянов присвячує МПрП один із нарисів у своїй праці *“Очерки истории и догматики международного права”* [6]. У наступні роки цим шляхом пішли професори В. П. Даневський (Харків), О. О. Ейхельман (Київ), П. Є. Казанський (Одеса).

В *“Очерках истории и догматики международного права”* — першому ґрунтовному викладі курсу міжнародного права російською мовою — проф. **Андрій Миколайович Стоянов** (1830–1907) вміщує окремий нарис з МПрП під назвою *“Законодательная власть и юрисдикция государств. Случаи столкновения той и другой власти между различными государствами”*.

А. М. Стоянов розглядає МПрП у складі міжнародного права. Він відзначає, що різні випадки зіткнення законів складають самостійний та найскладніший розділ (приватне міжнародне право) в науці міжнародного права. Тому міжнародне право у широкому значенні він розуміє як сукупність загальних начал і правил, якими визначаються взаємні відносини самостійних держав та розв’язуються зіткнення у законах та звичаях окремих народів для зміцнення і розвитку всесвітньо-цивільного обігу.

У Росії (до виходу праці А. М. Стоянова) МПрП у більш-менш системному вигляді було викладено лише у працях міжнародників М. М. Капустіна, М. П. Іванова та цивіліста Д. І. Мейера. Професор А. М. Стоянов, як і згадані попередники, ще не був достатньо самостійним у своїх дослідженнях з МПрП та будував свої праці на творчому опрацюванні робіт західних вчених. Так, на основі наукових поглядів Губера, Кальво, Сторі, Вестлека, Гефтера, Савінї, Філімора, Бара, Моля та інших А. М. Стоянов показує, у який спосіб теорія та практика західних країн пропонує вирішувати зіткнення законів для різних сфер майнових відносин. Він аналізує такі колізійні правила, як *lex loci rei sitae*, *lex loci domicilii*, *lex loci contractus*, *locus regit actum*.

Професор Харківського університету **Всеволод Пійович Даневський** (1852–1898) у своїй ранній роботі “*Очерк новейшей литературы по международному праву*” (1876 р.) [7], а згодом у фундаментальній праці “*Пособие к изучению истории и системы международного права*” (1892 р.) [8] представив доволі завершену концепцію розуміння системи МПрП, яка базувалася на поширеній у той час ідеї міжнародного спілкування, як основи міжнародного публічного та приватного права.

У названих працях В. П. Даневський показує себе, безумовно, прихильником міжнародно-правової природи МПрП. Але, на відміну від інших міжнародників (наприклад, Ф. Ф. Мартенса), він вбачає у складі МПрП як колізійні норми, так і матеріально-правові. Такий висновок можна зробити, зокрема, з того, що під МПрП В. П. Даневський розумів систему юридичних норм, що знаходяться під охороною міжнародного права та застосовуються до цивільно-правових відносин між підданими, які виникають у сфері міжнародного обігу.

В. П. Даневський виступає прихильником міжнародної кодифікації норм МПрП. На його думку, міжнародна кодифікація може бути досягнута в цій сфері у найлегший спосіб через такі обставини: МПрП у цілому не торкається політичних інтересів держав; основні начала цивільних законодавств цивілізованих народів суттєво однакові; МПрП прямо або побічно визнається частиною внутрішнього законодавства держав; інтереси підданих найбільш потерпають від невизначеності у застосуванні МПрП.

У своїх працях В. П. Даневський детально розглядає питання праводієздатності іноземців, питання сімейного права, зобов'язального права, міжнародного цивільного процесу.

Дослідники творчого доробку вченого відзначають, що В. П. Даневський зробив великий позитивний внесок у розвиток вітчизняної науки МПрП та привніс новий імпульс у вирішення її проблем [9, с. 43].

Спеціальні розробки з МПрП ми знаходимо у творах наступника В. Незабитовського на кафедрі міжнародного права Київського університету Св. Володимира проф. **Оттона Отонівича Ейхельмана** (1854–1943).

У своїх працях “*Заметка о международных трактатах и международном частном праве*” (1890 р.) [10], “*Введение в систему международного права*” (1889 р.) [11], “*Очерки из лекций по международному праву*” (1900 р., друге видання 1905 р.) [12] проф. О. О. Ейхельман під так званим МПрП (сам термін “міжнародне приватне право” він вважав невдалим, тому що, на його думку, воно не створює якогось нового права, а лише зводиться до дії цивільних законів у просторі) розуміє головним чином, справедливий вибір тих чи інших різномісцевих законів, згідно з якими повинна вирішуватися справа. Він був категорично проти включення до МПрП міжнародних уніфікованих матеріальних норм та права іноземців.

Оригінальний підхід вченого до визначення місця та ролі МПрП у системі загального міжнародного права полягав в тому, що МПрП було відмовлено не тільки у термінологічній самостійності, а, взагалі, у будь-якому його виокремленні в рамках міжнародного права, інакше, за аналогією, на його думку, варто було б називати відповідні розділи міжнародного права міжнародним фінансовим правом, міжнародним поліцейським, міжнародним процесуальним правом і так далі.

У своїх працях О. О. Ейхельман показав, як середньовічне вчення про “колізії статутів” у межах однієї держави стало застосовуватися до відносин міжнародних, і в XIX ст. законодавство та судова практика всіх цивілізованих держав визнали для справ міжнародних напрацьовані начала “колізії статутів”.

Важливим є характеристика О. О. Ейхельманом цивільно-правових систем держав як дуже близьких, які базуються на таких принципах як *bona fides* і свобода особистості. Власне цей стан цивільних законів і дозволив поширити теорію “колізії статутів” з її основними трьома правилами (статут *personale*, статут *reale*, статут *mixtum*) на міжнародну сферу.

Аналізуючи невелику кількість правил МПрП у російському законодавстві, О. Ейхельман надавав важливого значення доктрині та судовій практиці. На основі аналізу “Устава гражданского судопроизводства” Росії, міжнародних договорів та судової практики він показав російські колізійні правила у різних сферах цивільного права.

Найбільш цікаву наукову спадщину у сфері МПрП залишив професор Новоросійського (Одеського) університету *Петро Євгенович Казанський* (1866–1947). У своїй головній книзі “Учебник международного права, публичного и гражданского” (1902 р., друге видання 1904 р.) [13, с. 493–524] П. Є. Казанський уперше вказав на самостійне значення МПрП у системі міжнародного права у його широкому розумінні. На його думку, міжнародне цивільне право та міжнародне публічне право входять як частини до широкого поняття — просто міжнародного права, подібно тому, як російське цивільне та російське публічне право входять як частини до поняття права Російської імперії.

П. Є. Казанський називав МПрП міжнародним цивільним правом та недвозначно включав до нього не тільки колізійні, але й матеріально-правові норми. Він вбачав усі підстави для того, щоб у майбутньому МПрП, замість того, щоб вказувати на те, право якої держави повинно застосовуватися до відповідних відносин, само буде у всіх деталях визначати їх. Під міжнародним цивільним правом П.Є.Казанський розуміє начала, які визначають цивільні права людини у міжнародних відносинах (іншими словами — цивільні права іноземців). Таким чином, МПрП для вченого є цивільним правом, хоча одночасно і міжнародним.

Положення внутрішнього права, які регулюють міжнародні цивільні відносини, П. Є. Казанський називав зовнішнім цивільним правом держави, яке, на його думку, є незаконним створенням юридичного життя, оскільки втручається у сферу регулювання міжнародного цивільного права.

Через широке розуміння міжнародного цивільного права (колізійні плюс матеріальні норми) вчений вважав надзвичайно складною справою міжнародну кодифікацію МПрП (за його словами, створення всесвітньо-цивільного права). Між тим він називає такі загальноприйняті начала в сфері колізій законів. Перше полягає у тому, що жодна держава не має права забороняти своїм судам застосовувати іноземні закони. Відповідно до другого правила держава має право захищати свій публічний порядок. Нарешті, третє правило не дозволяє особам користуватися іноземними законами з метою порушення своїх вітчизняних.

Далекоглядними виявилися міркування вченого про необхідність самостійного викладання МПрП в університетах та створення окремих кафедр, як це мало місце на той час у деяких західних університетах.

Підсумовуючи короткий виклад праць вищеназваних вчених, які стояли у витоків вітчизняної науки МПрП, варто зазначити, що наука МПрП на своєму початковому етапі характеризувалася творчою та плюралістичною думкою на тлі широкого використання досягнень західної науки.

МПрП у цей період досліджували вчені-міжнародники. Тому не дивно, що воно включалося до загального міжнародного права. Проте у межах останнього вчені відводили МПрП не однакову роль та місце: від самостійної, цивілістичної за характером, “рівної” з міжнародним публічним правом частини міжнародного права у широкому розумінні (П. Є. Казанський) до розчинення МПрП у міжнародному праві (О. О. Ейхельман).

У згаданій літературі того часу для позначення колізійних та інших суміжних правових явищ, які досліджувалися, використовувався як термін “міжнародне приватне право”, так і термін “міжнародне цивільне право”. Останній вживався окремими західними публіцистами, особливо італійськими, починаючи з 1837 р. Цю назву використовував П. Є. Казанський та часом і В. П. Даневський.

Яким би терміном згадані вчені не називали відповідну ділянку права, під МПрП вони традиційно розуміли переважно колізійне право. Іноді до нього додавали

питання прав іноземців та міжнародного цивільного процесу. Лише проф. П. Є. Казанський недвозначно заявив, що до нормативного складу МПрП входять також уніфіковані матеріально-правові норми.

На відміну від східних університетів, на західних землях України, що належали Австро-Угорщині, у цей період ми не знаходимо значних наукових праць з МПрП. Але відомі окремі публікації з цього предмета у періодичних виданнях. Наприклад, у “Часописі правнича” (Львів) за 1894 і 1900 рр. надруковано інформацію та документи про перший європейський конгрес з МПрП у Гаазі та повідомлення про доповідь проф. *Станіслава Дністрянського* щодо приєднання Австрії до Бернського союзу з міжнародної охорони авторського права [14].

Наукові дослідження з МПрП було припинено на довгі роки через I Світову війну, революцію 1917 р. та післяреволюційну реорганізацію вищої освіти в радянській Україні. Багато викладачів університетів виїхали з країни. Деяким з них поталанило влаштуватися на науково-викладацьку роботу до українсько-російських наукових осередків за кордоном. Серед них опинилися професори О. О. Ейхельман, П. М. Богаєвський (Київський університет), С. Дністрянський (Львівський університет).

Певним відлунням дореволюційного періоду досліджень питань МПрП стали праці цих вчених 20–х–30–х років, надруковані у Празі, Відні, Подебрадах, Софії та інших закордонних містах.

Професор О. О. Ейхельман випустив у світ “*Промислове право*” (Подебради, 1926) [15], “*Про кодифікацію міжнародного права*” (Прага, 1934) [16], “*Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права*” (Подебради, 1931) [17; 18].

Петро Михайлович Богаєвський (1866–1929) надрукував у Софії “*Международное право. Лекции*” (1925), “*Міжнародне право. Посібник до лекцій*” (1923, болг. мов.) [19] та ін.

С. Дністрянський видав у Празі “*Причинки до історії і теорії міждержавного приватного права*” (1923) [20] та “*Провідні думки в історії і теорії міждержавного приватного права*” (1923) [21], в яких характеризуються різні наукові течії в МПрП з огляду на правовий статус людини. У Відні німецькою мовою було опубліковано ще кілька праць вченого з МПрП.

Закордонні наукові дослідження вчених української еміграції ще не знайшли своїх дослідників. Але сподіваємося, що невдовзі вони обов’язково з’являться.

Список використаних джерел

1. *Неволін, К. О.* Энциклопедия законовѣденія [Текст] / К. О. Неволін. [в 2-х]. — Киев : Типография университета Св. Владимира, 1839–1840.
2. *Реннекамф, Н. К.* Очерки юридической энциклопедии [Текст] / Н. К. Реннекамф / Университетские известия. — Киев : Университетская типография. — 1865 (ноябрь). — С. 1–12; 1865 (декабрь). — С. 1–19; 1866 (январь). — С. 1–17.
3. *Незабитовский, В. А.* Учение публицистов о межгосударственном владении [Текст] / В. А. Незабитовский. — К. : Университетская типография, 1860. — 66 с.
4. *Капустин, М. Н.* Международное право : конспект лекций [Текст] / М. Н. Капустин. — Ярославль, 1873. — 73 с.
5. *Мартенс, Ф. Ф.* Современное международное право цивилизованных народов [Текст] / Ф. Ф. Мартенс [в 2-х т.]. — М., 2007. — Т. 2. — 432 с.
6. *Стоянов, А. Н.* Очерки истории и догматики международного права [Текст] / А. Н. Стоянов. — Харьков, 1875. — 742 с.
7. *Даневський, В. П.* Очерк новейшей литературы по международному праву [Текст] / В. П. Даневський. — СПб., 1876. — 273 с.
8. *Даневський, В. П.* Пособие к изучению истории и системы международного права [Текст] / В. П. Даневський. — Выпуск II. — Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1892. — С. 15–31.

9. *Абдуллин, А. И.* Теория международного общения и ее роль в развитии отечественной науки международного частного права во второй половине XIX века (Ф. Ф. Мартенс, В. П. Даневский, О. О. Эйхельман) [Текст] / А. И. Абдуллин. // Журнал международного частного права. — СПб. : Нева, 2002. — № 4 (38). — С. 34–44.
10. *Ейхельман, О. О.* Заметка о международных трактатах и международном частном праве [Текст] / О. О. Ейхельман. — К., 1890. — 99 с.
11. *Ейхельман, О. О.* Введение в систему международного права [Текст] / О. О. Ейхельман. — К., 1890. — 12 с.
12. *Ейхельман, О. О.* Очерки из лекций по международному праву [Текст] / О. О. Ейхельман. — К., 1900. — 394 с.
13. *Казанский, П.* Учебник международного права публичного и гражданского [Текст] / П. Казанский. — Одесса : Экономическая типография, 1902. — 532 с.
14. Українське правознавство в Україні, в країнах Європи та Америки. Матеріали до бібліографії XIX–XX століть [Текст] / укладач і автор передмови Михайло Петрів. — Львів, 2001. — 260 с.
15. *Ейхельман, О. О.* Промислове право [Текст] / О. О. Ейхельман. — Подєбради, 1926. — 110 с.
16. *Ейхельман, О. О.* Про кодифікацію міжнародного права [Текст] / О. О. Ейхельман. — Прага, 1934.
17. *Ейхельман, О. О.* Побутові підстави, правничий уклад й сучасний культурний поступ міжнародного права [Текст] / О. О. Ейхельман // Записки Української Господарської Академії в Чехословацькій республіці. — Подєбради, 1931. — Т. 3, вип. 1. — С. 108–153.
18. *Ейхельман, О. О.* Побутові підстави, правничий уклад й сучасний культурний поступ міжнародного права [Текст] / О. О. Ейхельман // Антологія української юридичної думки : [в 10-ти т.] / за ред. Ю. С. Шемшученка ; Ін-тут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К. : Юридична книга, 2002 — Т. 8 : Міжнародне право / упоряд. : В. Н. Денисов, К. О. Савчук. — 2004. — С. 332–386.
19. *Грaбарь, В. Є.* Матеріали к истории литературы международного права в России (1647–1917) [Текст] / В. Є. Грaбарь / научн. ред., автор библиограф. очерка и сост. библиограф. У. Е. Батлер. — М. : Зерцало, 2005. — 847 с.
20. *Дністрянський, С.* Причинки до історії і теорії міждержавного приватного права [Текст] / С. Дністрянський. — Прага, 1923. — 22 с.
21. *Дністрянський, С.* Провідні думки в історії і теорії міждержавного приватного права [Текст] / С. Дністрянський. — Прага, 1923. — 22 с.

Надійшла до редакції 29.02.2012

Довгерт А. С. Становление науки международного права на территории Украины (последняя четверть XIX в. — начало XX ст.)

Делается попытка осветить историю развития международного частного права (МЧП) в Украине за период с 1870-х годов по 1910-е годы. Показаны результаты и особенности начального этапа научных исследований в области МЧП.

Ключові слова: міжнародне частное право, история международного права, наука международного частного права.

Dovhert, A. S. Formation of Private International Law Science in Ukraine (the Last Quarter of the Nineteenth Century — the Beginning of the Twentieth Century)

This article is an attempt to trace the history of private international law (PIL) science in Ukraine beginning of 1870-s up to 1910 years. The article shows the results and specific of starting period of scientific research in the sphere of PIL.

Ключові слова: private international law, history of private international law, the science of private international law.

